

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟ ΕΝΘΥΘΥΥΑΕ ΑΛΕΞΑΙ ΟΘΕΑΙ ΥΕΑΕΕ ΑΕΕΕΙ , ΟΑΕΘΟΕΑΑΕΑΘ ΕΕΕΙ Τ ΑΥΑΕΘΕΝΕ ΕΑΘΑΘΟ

Αί οάί ο. Αέι àòàèè ΑΕΕΙ ΑΑΕΙ Α

Ε.Θ.Α.Ε

Дыйнэ элдеринин тукум улоо, перзент кътъ, аларды тарбиялоого байланышкан бай салттары этнография, этнопедагогика илимдеринде али жеткиликтъ изилдене элек актуалдуу маселелердин катарына кирет. Ошондой болсо да бул маселеге багышталган айрым эмгектерди кез жаздымда калтырууга болбойт. Аталган проблеманы атайылап изилдеп айтаарлык натыйжага жеткен окумуштуулардын кеч башында америкалык этнолог, этнопсихолог Маргарита Мид (1901-1978) турат. Анын “Взросление на Самоа. Психологическое исследование примитивной юности для западной цивилизации” (1928), “Как растут дети на Новой Гвинее”, “Сравнительное исследование примитивного воспитания” (1930) аттуу балдар турмушуна кеп жыл байкоо жьргъзънын негизинде жазылган эмгектери Америка, Европада гана эмес башка кеп мамлекеттерде адистердин жандуу кызыгуусун туудуруп, кептэген тилдерге, анын ичинде орус тилине да которулган. (М. Мид “Культура и мир детства” М. 1989). Аталган окумуштуунун методологиялык жоболорун жана изилдее методдорун жетекчиликке алып аны еркндетънын негизинде француз окумуштуусу П. Эрнэ 1932-жылы “Ребенок и его среда в Черной Африке. Очерк традиционного воспитания” (Париж 1932) аттуу эмгегин жарыялаган. Ал ез изилдеесьнде турмуштук бай педагогикалык фактыларга талдоо жьргъзъ менен бирдикте, алардын жалпы мыйзам ченемдъльктёрн теориялык жактан аныктоого далалат кылган. Атап айтканда ал тарабынан темёнкдэй “балдар маданияты”, “ритуалдык (элдик) педагогика”, “тарбиялоо маданияты” сыяктуу терминдерге илимий жактан так негиздеме, аныктамалар берилген.

Балдар жана аларды тарбиялоо ёстьръгё байланышкан элдик кез караштарды илимий жактан иликтее маселеси совет мезгилинин этнографтарынын эмгектеринде да кезигет. Бул мезгилдеги эмгектердин айрымдары темёнкълёр: А. Л. Троицкая “Рождение и первые годы жизни ребенка у таджиков долины Зеравшан” (“Советская этнография”. 1935 № 6); Я. С.

Смирнова “Аталычество и усыновление у абхазов в XIX и XX вв. (“Советская этнография” 1951 №4), В. П. Муратхан “Обычаи, связанные с рождением и воспитанием детей у сирийцев СССР” (“Советская этнография”. 1937, № 4); Ж. Б. Анаклычев “Рождение и воспитание детей у туркменномудов в прошлом” (“Известия АН ТУРК. СССР. 1958, №1). Ал эми кыргыз элинин аталган маселеге байланышкан кез караштары менен тажрыйбалары С. М. Абрамзондун “Рождение и детство киргизского ребенка” (МАЭ XIIю М, - Л., 1949) аттуу келемдъ макаласында учкай талдоого алынган. Бирок, келтирилген илимий адабияттардын тизмесинен байкалгандай, советтик этнографияда бул масалени изилдөө иши журналдык макаланын деьгээлинен өйдө кетерьлгөн эмес. Эгерде алар да, тигил же бул улуттун тарыхый этногенетикалык, этномаданий өзгөчөлүктөрүн ачып көрсөтүгө байланыштуу жазылгандыгын эске алсак, анда балдар этнографиясы советтик илимде дээрлик 80-жылдарга чейин илим тармагы катары калыптанбагандыгына толук ынанууга болот.

Ырасында эле балдар этнографиясын, балдарга, аларды тарбиялоого байланыштуу салттарды атайын илим тармагы катары кароо, активдъ изилдөөлөрдъ жьргъзъ иши советтик этнография илиминде 80-жылдырдан кийин гана башталды. Бул багыттагы орчундуу кадам катары 1983-жылы жарык көргөн “Этнография детства. Традиционные формы воспитания детей и подростков у народов Восточной, Юго-Восточной Азии”; “Этнография детства. Традиционные формы воспитание детей и подростков у народов Средней и Южной Азии” атту илимий жыйнактарды атоого болот.

Илимдин бул тармагынын предмети, объектиси негизги тышктеръ методологиясы жана изилдөө методдору И. С. Кондун “Ребенок и общество” (1988) атуу фундаменталдуу монографиясында талдоого алынып, такталган. Балдарга байланышкан элдин кез караштарын тарбиялоо тажрыйбаларын изилдөө этнопедагогика илиминин башкы предмети. Чындыгында бул маселе көрүнктъ этнопедагогдор Г. Н. Волков, Я. И. Ханбиков, А. Ш. Гашимов, В. Ф. Афанасевдердин эмгектеринде көп кырдуу чечмеленген. Ал эми кыргыз элинин этнопедагогикалык кез караштарын, тажрыйбаларын изилдөөдө А. Э. Измайлов, Н. И. Имаева, Т. Ормонов, Ж. Бешимов, Б. Апышевдер барандуу салым кошушту.

Бирок, бул багытта изилдөөлөр көп болсо да балдардын чөйрөсүндө тарыхый жактан калыптанган бай салттар, балдардын инсан катары калыптанышын камсыз кылуучу көп кырдуу, көп сырдуу факторлор, бала жана урук, уруу; көп балалуу ый-бөлөнүн педагогикалык потенциалы, балдарга байланышкан элдик салттардын, жөрөлгөлөрдүн табияты; балдарды жыныстык жана курактарга бөлүштүрүүнүн элдик педагогикалык принциптери сыяктуу ж б көптөгөн проблемалар атайын изилденип ийге келе элек. Изилдөөчлөр көбнесе башкы булак катары фольклор жана акындар поэзиясы менен чектелишкендиктен реалдуу турмуштагы балдар маданиятына байланышкан маселелер жеткиликгъ

чечмеленбей калган. Албетте, сунушталган макала коюлган проблемалардын баарына жооп беръъ максатын кездёбейт. Мында, элдин дээрлик балдар маселесине байланышкан салттуу маданият жёрёлгёлёръ жёнъндё учкай кеп болуу менен аларды теръдетип изилдёнън айрым багыттары кёрсётълёт.

Бардык башка калктар сыяктуу эле кыргыздар да ый-бълё куруунун башкы маызы балалуу болуу, аларды багып ёстьръъ, адам катарына кошуу деп тьшънгён. Демек, ата-энелик парз тукум улоо, ден-соолугу чын, рухий дьйнёс бай, татыктуу адамдын ёсьп жетилиши ьчън жоопкер болуу дегендик. Бала ый-бълёнън тиреги, туткасы, ата-энелердин гана эмес, бьтъндёй журттун кайра жаралуусунун, ёлбёстьгънън, ёсьп-ёнъгьшънън шарты. Элдик макалда “Балалуу ый-базар, баласыз ый-мазар” деп айтылат.

Кыргыз элинде тукумсуздук, баласыз ётъъ орду толгус оор трагедия. Бул элдик салттуу кёз караш “Манас” эпосунда Жакыптын арманы аркылуу теръ ачылып кёрсётългён. Жакыпта мал да, алтын да, бийлик да бар. Бирок, ал баласы жоктугунан ёзьн башкалардан кем санайт, жашап жаткан ёмърънън маызын эч нерседен кёрё албай: “Тукум жок ётёмбъ? Туяксыз бойдон кетемби? Беш тьльктён мал жайдым, бешчака пулга арам жок. Бирок, жабдык салып ат минип, жанымда жърёр каран жок! Ажал анык чара жок, аман жърёр санаа жок, акыретке бет алсам, атакелеп артымдан наалып калаар балам жок” - деп зарлайт. Ёмърдөгъ ёзьнън башкы табигый, тукум улоо парзын аткара албаган Жакыптын байбичеси Чыйырдынын тагдыры эки эсе азаптуу, ал “Арт жагымда балам жок. Мен жалпы журттун корумун, Ак жоолуктун торумун. Артымдан калган балам жок. Ага туугандын корумун” - деп мунканат.

Чындыгында, аялдардын бир жерден орун - очок алышы, ый-бълё, журт ичиндеги барк-бедел анын тёрёп, багып ёстьръъ вазийпасын канчалык денгээлде аткаргандыгына карата ёлчёнгён.

Тарыхый тажрыйбалар эл ичинде аялдарды тукумсуздуктан арылтууга байланышкан ар тьрдъ жёрёлгёлёр, ырым - жырымдар да арбын болгонун айгинелейт. Этнограф А. Ж. Жумагулов бала кёрбёгён аялдар кёбънесе кёп тёлдөгён аюу, каман сыяктуу жапайы айбандардын терисинен жасалган талпактарга олтуруу, ит ьстьнён секирьъ, ыйык жайларга, мазарларга сыйынуу, кёп балалуу аялдардын батасын алуу сыяктуу ырым-жырымдарды колдонуп келгендиги жёнъндё кеири маалымат берет (Аббасов А.; V.1/1959:79-92).

Тукумсуз жубайлардын турмушунда бала асырап алуу салты да калыптанган. Чыгыш теги жагынан бул салт эъ байыркы мезгилдерге таандык. Баамыбызда, бала асыроо салты тьп заманда эле, жалпы тьрк уруулары менен бир эл, бир журт катары жашаган мезгилдерде калыптанган болуу керек. Алсак, “асыра” деген кыргыз сёзь уйгурларда “асри”, чуваштарда “усра”, ёзбек, татарларда “асра”, алтай, хакастарда “азыра”, казактарда “асыра” деп айтылып, бардыгы бир

10 ΑΑΕΑΑΔΑΟ ΕΝΟΨΖΖΑΕ ΑΑΕΕΑΙ ΟΟΕΑΙ ΥΕΑΕΕ ΑΕΕΕΙ ,
 ΟΑΕΘΟΕΑΑΕΑΘ ΕΕΕΙ Τ ΑΥΑΕΘΕΝΕ ΕΑΘΑΘΟ

маанини, башка бирёёнън баласын багып алуу, ёстыръ дегендикти билдирет. Булардын баары байыркы тырк тилиндеги “аз” (“азык”) деген уьгу сёздён куралып, азыктандыруу, багуу, ёстыръ, эрезеге жеткирь деген тышьныктёргё тыгёйлёш.

Коомдо балдарды асырап алуу салтынын социалдык мааниси терё. Ёткён мезгилдерде ушул салттын кычтыльгынён улам кыргыздарда багуусуз, кароосуз калган балдар болгон эмес. Кыргыз элинде атасынан ажырап кёрынгён жакка, кёбнесе таяке журтуна таркап кеткен балдарды издёе, “бир атанын балдары” тобуна кошуу салты да элдин гуманисттик аь-сезиминин бийиктигинен кабар берет.

Атактуу этнограф С. М. Абрамзон буга окшогон ёз кёзь менен кыбё болгон факты жёнъндё минтип жазат: “1948-жылы Жумгал районуна караштуу “Кызыл Октябрь” колхозунун мъчёсь Кармыш Манапов атасынан айрылып таеке журтунда жьргён аталаш бир тууган инисинин (энеси башка) 9 жашар кызын Чъй ёрёёнънён алып келди. Атасынын биринчи аялынан туугандарынын колунда жьргён 12 жашар бала да бар экен. Кармыш аны да алып кельь ьчън камынып жьрдь. Бул иш - аракетинин жъйёсь жёнъндё ал: “Инимдин балдарынын милдети менин мойнумда” - деп айтты (Аабай çі і , 1990:209).

Элдик кёз карашта ьй-бълёнън идеалы - бул кёп балалуулук. Чындыгында эле ёткён мезгилдерде 7-10 балалуу болуу кыргыз ьй-бълёсьнё таандык кадыресе кёрынёш болгон. Эл ичинде 17-18 бала тёрёгён энелер да кездешкен. Кёп балалуу болууга умтулуу азыр да кыргыз элинин салтуу маданиятындагы ёзгёчёлъктёрдын бири.

Кёп кылымдык турмуштук тажрыйбалардан улам эл кёп бала тёрёе аялдардын ден - соолугуна он таасирин тийгизёери жёнъндё туура тыянак чыгарышкан.

Байыркы мезгилдерде кыргыз эли ёзгёчё уул баланы баалап, баркташкан. Алсак, “Манас” эпосунда ёмьр бою бала деп зарланып жьргён Жакып да сьйьнчъ жеткирььчълёргё: “Эркек болсо эр болсун, Кыз болбосун не болсун. Кыз болсо ьйдё калыбар, кыймылдаба баарынар. Эркек болсо чабыбар, Талаадан мени табыбар”, - деп эскертет.

Ал эми Кёкётай хандын 11 кызы болсо да, талаадан таап алган асыранды Бокмурунду жалгыз мураскерим деп эсептейт.

Байыртадан башат алган бул элдик тышьнык тёмёнкьдёй жъйёлъь жагдайларга негизделген. Биринчиден, эркек уулу болбогон адам туяксыз, тукумсуз деп эсептелген. Анткени адамдын ата-теги, уруунун учугу уланып, тыбёлък жашашы, эркек балдар менен байланыштуу. Элде “Уулу жоктун мууну жок” - деп тегин жерден айтылбайт. Ошондуктан, жан дъйнёсь кёь адамдар

ёмьрьндё уул кёрбёй акыретке кеткен жакын тууганына боор ооруп, аты ёчпёсьн деп ёзьньн бир баласын ошол маркумдун наамына энчилеп коюшкан. Бул нарктуу салт жёнъндё белгилъ журналист, ёнёр таануучу А. Акматалиев мындай деп жазат: “...атам ъч ага-ини киши эле. Токтоналы, Акматалы, Сейталы. Токтоналы атабыздан эки кыз бар. Сейтаалынын уулумун, анын дагы бир кызы бар. Мен ъчёёнън теъ колунда болдум. Акматалы атабыз баланын ъньн укпай, Улуу ата Мекендик согушта курман болгон. “Байкуш, кёзь ачык кетти, арбагы ыраазы болсун” - деп берки аталарым Акматалы атама мени каттатып койгон менин балдарым да ушул атта” (Аёі аѡаёёаа, 1993: 63).

Элдин тарбия практикасында баланын ден-соолугу, туура ёсьп жетилиши жёнъндёгъ камкордук, ал жарык дъйнёгё келе элек, тъйьлдък кезинде эле башталат. Адатта, эне болуучу аялды айлана чёйрёдёгълёр ызаттап сыйлап, ар търдъ камкордукка алышкан. Алардын кёьльн чёктърбёё максатында ёльм-житим болгон жайларга барууга, караьгыда жалгыз калууга тыюу салышкан. Ал чочуп же сезгенип калса, ашыкча ой-санаага батса курсактагы балага доо кетээрин эл жакшы тъшьнгён.

Ёзьньн жана баланын ден-соолугун сактоо максатында кош бойлуу аялдардын жылабайлак басуусуна, оор жък кётёръсьнё, жагымсыз азыктар менен тамактануусуна жол беришкен эмес. Эл ичинде тажрыйбасы мол, кёп жашаган энелер аларды атайын кёзёмёлгё алышып, кёз жарганга чейин ёзьн кандай алып жъръ жёнъндё кеп - кеьештерин айтып турушкан.

Турмуштук тажрыйбалардан улам баланы алты саны аман, чыйрак тёрёлъшь аялдардын кандайдыр бир тамакка болгон кёксёёсьн канааттандырууга кёп байланыштуу экенин да билишкен. Муну “аялдардын талгагы” деп мънёздёшкён.

Кош бойлуу аялдардын талгагын канааттандырууга калк канчалык жогору маани бергенине этнограф И. С. Колбасенконун кыргыз элине канатташ казак элине байланыштуу келтирген фактылары да жакшы далил боло алат. Ал, эгерде казак аялы камандын этине талгак болсо, анын талабын канааттандыруу ъчън дин да, элдик арам, адал тамак жёнъндёгъ ишенимдери да эске алынбайт, - деп жазган (Ёі ёааѡаі ёі, V.5/1889:46). Дал ушундай эле ишеним кыргыз элинде да кеьири кездешет. Булардын баары элдин баланын бойдо жетилъ мезгилине жоопкерчиликтъ мамилесин тастыктап турат.

Баланын тёрёлъшь ата - эненин гана эмес, урук, уруу, жалпы жамааттагы теьдешсиз кубанычтуу окуя катары кабылданган. Жарык дъйнёгё келген наристени тууган-урукка, айланадагы эл-журтка кабарлоо, съйьнчълёё милдети кёьнесе балдарга жъктёлгён. Салт катары съйьнчъ жеткирген адамга ар ким ёз мъмкнчълъгънё жараша белек-бечкек беришкен.

12 ΑΑΕΑΑΘΑΘ ΕΝΘΖΘΖΖΑΕ ΑΑΕΕΑΙ ΟΘΕΑΙ ΥΕΑΕΕ ΑΕΕΕΙ ,
 ΘΑΑΕΘΟΕΑΑΕΑΘ ΕΕΕΙ Τ ΑΥΑΕΘΕΝΕ ΕΑΘΑΘΟ

Бала төрөлгөндө эь алгач киндигин кескен. Аны көп балалуу, баркбедели бийик аялдар ишке ашырган. Андай аял “киндик эне” аталып, ёмьр бою ата-эненин, баланын жакын адамына айланган. “Киндик эне” баланын жакшылык иштеринин баарында ардактуу конок катары эь алды болуп чакырылган.

Жабы төрөлгөн баланын ден-соолугу чын болсун деген ниетте туздуу суу менен жуунтушкан. Андан соь эь алгачкы “ит кейнөк” деп аталган ак кейнөгьн кийгизишкен. Анын материалын көбьнчө жакшылыкка ыроолоп балдары бактылуу ёсьп жаткан, көп жашаган байбичелерден алышкан. Айрым көп жашап, көптө көргөн карыялардын бизге берген маалыматына караганда, ал кейнөктө алгач баланын жаны бекем болсун деп итке жаап, андан соь кийгизишкен. Анын “ит кейнөк” деп аталышы да ушундан калган.

Баланын жарык дьйнөгө келишине байланышкан салтуу шаан-шөкөттөрдьн эь алгачкысы “жентек той”. Ата-эне наристелъ болгонуна жетине албай, болгон тамак-ашын ортого коет. Чакырылган туугандар, коьушу-колоьдор “Бешик бооьор бек болсун”, “Тукумуьар көбөйсьн” ж.б. у.с. сөздөр аркылуу жакшы тилегин билгизишкен. Салт боюнча карында атайын камдалган сары май бузулуп, алдын наристеге оозантып, анан карыя адамдарга ооз тийгизилет. Бул жөрөлгөдө баланын ёмьрө ётөлгөлъ, жемиштъ, майлуу-сьттъ болсун деген элдик тилек жатат.

Бир жума ёткөндөн кийин баланы бешикке салуу ырым-жырымы ёткөрьлгөн. Муну кыргыздар “бешик той” деп коюшкан. Бул тойго чакырылгандар кейнөк-кече, ороо-чулгоо, акча-тыйын ыроолошкон. Нарктуу байбичелер чөь дасторкондордон даам сызышып, анан баланы бешикке бөлөшкөн. Он сол чькөлөрдө бешиктин баш жагына коюп, аны көтөрьшъп эькейтип “он бол”, “он бол” дегенде, ал чькөлөр кьлтгьнө тышъп кетет. Анан байбиче баланы колуна алып: “Бисмилла, менин колум эмес Умай эненин, Бьбь Батма, Зуура эненин колу, тынч, кыймылдабай укта” - деп бешикке салып бөлөгөн. Умай эне элдин тышънъгьндө эненин жаш балдардын колдоочусу катары кабылданган.

Ал эми “Тушоо кесъь” тою баланын кадам шилтеп баса башташына багышталат. Элдин ишениминде баланын тушоосун кесъь анын турмушта мьдърьлбөй чыйрак, келечекке карай ишенимдъь кадам шилтешине ёбөлгө болот. Той урматына 7-12 жашар балдар арасында жарыш уюштурулат. Баланын бутундагы жипти кесъь сыйлыгы жарышта биринчи келген балага тапшырылыт. Аксакалдар баланын келечегине ьмьт менен: “Ёмьрө узун, ёрьшъь жайык, ата-энеь, эл-журтуь менен аман-эсен ёс! Ата-бабаларыьын жолун жолдоп ар намыстуу, адамгерчиликтъь бол!” - деп бата тилешет.

Кыргыз элинин адам - аттарында да терөь педагогикалык мазмун катылган. Кыргыз адам аттарынын көпчълъгь ата-эненин баланын келечегине карата аруу

тилектери, ъмьтъ менен байланышкан, андыктан, анын тьпкъ маанисине ѓзгѣчѣ кѣьъл бурулат.

Ата-энелер уул-кыздарына бакыт-гаалай тилеп Бактыбек, Бактыкан, Бактыгул, Таалайбек, Таалайгъл; ден-соолугу чын, кайраттуу, алдуу-кьчтъ, ѣткър болсун деген ниетте Болотбек, Темирбек, Кылычбек, Кайрат, Медербек, Кубатбек, Акылбек, адилет калыстыкты ыроолоп Адыл, Калысбек, эл коргогон жигитти тилеп Эржигит, Гулжигит, ѣмъръ саябандуу, жемиштъ болсун деп Чынар, Чынарбек деген элдик этикалык идеалдарга негизделген ысымдарды ыйгарышкан. Эл ичиндеги эпостук баатырлардын, нарктуу тарыхый инсандардын ысмын ыйгаруу салты деле жогорку жьйѣлъ жагдайлар менен тьшгндьрълѣт.

Кыргыз элинде жарык дьйнѣгѣ жаьы келген мураскорго ата-эне, жакын туугандар козу, музоо, тай энчилеп беръ салты бар. Энчиленген мал, анын тѣлъ да тьгѣлъ менен баланын менчиги катары эсептелген. Бул салт да ѣз алдынча педагогикалык мазмунга ээ. Ал баланын туугандар ичиндеги мамилеге, мал чарбачылык ишке жоопкерчилигин, эмгекчилдик сапаттарын эртелеп ѣстърѣт.

Ошентип балдарга байланышкан ырым-жырым, салт-жѣрѣлгѣлѣрдьн баарында элдик педагогикалык акыл-ѣстин ырааттуулугу, максаттуулугу айкын сезилип турат. Алар элдин балдарга карата ѣзгѣчѣ сьйьсьнѣ, алардын туура ѣньгьп - ѣсьшь жѣнндѣгъ камкордуктарына негизделген

ÈÈÈÌ ÈÉ ØÈÈÒÀÌ ÅÈÅÐ

АБРАМЗОН. С. М., (1990), "ÈÛðäüçü è èð ýóí íááí àðè-âñèèà è ýóí íéöëüðóðí Ûà ñäýçè". Б.

АКМАТАЛИЕВ А., (1993), "Åáàà ñàèòÛ, ýí à àáááè". - Б.

ERNY. P., (1972), L' Enfant et son milieu en Afrique Noire Essai sur L'edication traditionnelle. P.

ЖУМАГУЛОВ А., "Í âeî õî ðÛà í áÛ÷-àè è í áðÿäÛ äí ðááí èðòeî í í é èèðàèçñêî é ñâî ùè". Известия АН Кыргызской ССР, Том 1. Вып.1, 1959.

КОЛБАСЕНКО И. С., "Í âeî õî ðÛà í áÛ÷-àè è í í ááðÿÿ, èì áðÛèà àéóøâðñêî á çí à÷áí èá". Киев, 1889, вып. V.

MEAD. M., (1928), Coming of Age in Sanod N. Y.

MEAD. M., (1930), Crowing up in New Guinea. N. Y.

- 14 ΑΑΕΑΑΘΑΟ ΕΝΘΖΘΖΖΞ ΑΑΕΕΑΙ ΟΘΕΑΙ ΥΕΑΕΕ ΑΕΕΕΙ ,
 ΘΑΑΕΘΟΕΑΑΕΑΘ ΕΕΕΙ Τ ΑΥΑΕΘΕΝΕ ΕΑΘΑΘΟ
MUD M., (1988), Εόεüóóö è ì èð ääñòää. M.